

היציאה מן החומות: חידושים בחפירות ארכיאולוגיות על המדרון המזרחי של עיר דוד ומשמעותם להבנת ההתפתחות העירונית של ירושלים בשלהי תקופת הברזל

אורטל כלף וגז עוזיאל

רשות העתיקות, מרחב ירושלים

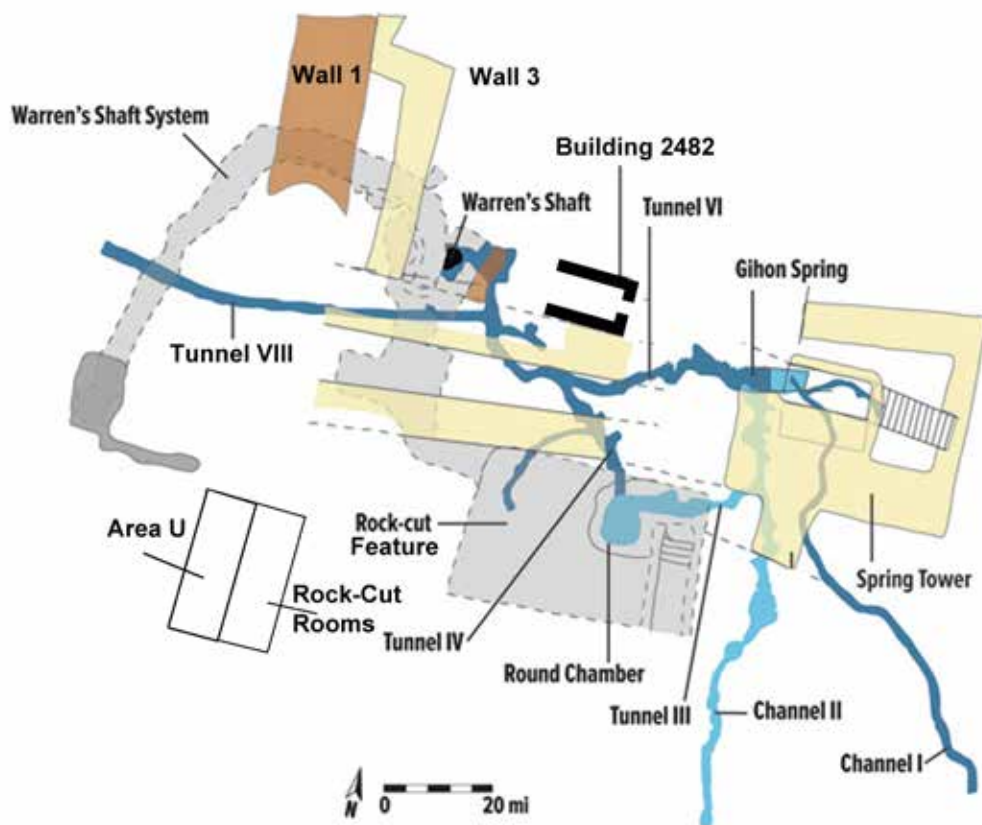
■ הקדמה

מאז 2013 מתבצעת חפירה ארכיאולוגית במדרון המזרחי של עיר דוד, ליד כניסת התיירים למערכת פיר וורן (איור 1). החפירה הנוכחית (המכונה שטח U) ממוקמת בין חפירות רבות שהתנהלו באזור זה, עקב סמיכותו למעיין הגיחון - מקור המים המרכזי של ירושלים בתקופת הברזל (רייך ושוקרון 2004), ומערכות המים והביצור הרבות שהוקמו סביבו (לסיכום מפורט אודות מערכות המים והחפירות בשטח זה ראו: רייך 2011). מבין החפירות, חשוב לציין את חפירות ק' קניון, כ-30 מטרים מצפון לשטח הנוכחי, שבהן נחשפו שרידים באורך כ-30 מטרים מן החומה המזרחית (קיר 1, הידוע בפרסומיה הראשוניים של קניון כקיר NA) של ירושלים בתקופות הברזל ב-ג (וראו: קניון 1974; סטיינר 2001; על היחס הסטרטיגרפי בין קיר 1 לשרידים נוספים שחפרה קניון, ראו לאחרונה: גדות ועוזיאל 2017). דרומית לחפירה, במרחק של כ-70 מטרים, אותו קו של חומה נחשף לאורך כ-80 מטרים בחפירות שטח E של י' שילה (קיר 219 אצל שילה: שילה 1984; דה גרוט וגרניק-גרניברג 2012). על פי רוב הדעות במחקר, קו זה, המכונה 'חומת קניון-שילה', הוא קו החומה העיקרי של ירושלים בתקופות הברזל ב-ג, בעקבות הרצף של שני המקטעים הארוכים שתוארו לעיל (דה גרוט 2012).

בנוסף, הישר ממזרח לחפירה המוצגת כאן, נחשפה מערכת של חדרים חצובים בסלע, גם הם מתוארכים לתקופת הברזל ב (וינסאן 1911; רייך ושוקרון 2011; לקשר בין החדרים הללו ומערה 1 של קניון ראו: זנטון 2013). בחפירה הנוכחית, נחשפו ראשי הקירות הבנויים של חדרים אלו, ומבנים נוספים, אשר התקיימו באותו זמן עם החדרים החצובים. בנוסף, תמיכות העץ שהונחו בתוך תעלות החפירה של מ' פארקר, שהיה הראשון לחפור בחלק הזה של גבעת עיר דוד, נחשפו בחפירותינו, כפי שנמצאו גם בחפירות רייך ושוקרון באזור זה.

בעונות הראשונות נחשפו שרידים מאוחרים לתקופת הברזל (לתוצאות ראשוניות על עונות חפירה אלו ראו: זנטון ועוזיאל 2015; חג'בי ועוזיאל 2017; דן-גור 2017), אשר כיסו וחתמו מספר מבנים, המתוארכים באופן ראשוני לזמן שבין המאה ה-8 לפסה"נ ועד לחורבן ירושלים ב-586 לפסה"נ. עקב השתמרות מצוינת של הארכיטקטורה והממצא, ולצד המשכיות השימוש במבנים הללו, נפתחה

1 החפירה הנוכחית החלה ב-2013, אחרי שסופה שפקדה את ירושלים גרמה נזק למעבר התיירים סמוך לכניסה למערכת פיר וורן. בעקבות הסופה, הוחלט להקים קיר תמך שימנע מקריסות עתידיות. לצורך הבניה, בוצעה במקום חפירה ארכיאולוגית, בתוך שטח הגן הלאומי, מטעם רשות העתיקות ובמימון וליווי של עמותת אלע"ד. ב-2013 ו-2014, החפירה נוהלה על ידי נ' זנטון וג' עוזיאל. ב-2015, מ' חגבי וג' עוזיאל ניהלו את החפירות, וב-2016 החפירה נוהלה על ידי ש' דן-גור. מאז 2017, החפירה נוהלה על ידי א' כלף וג' עוזיאל. המאמר הנוכחי יעסוק בתוצאות החפירה מן העונות האחרונות. לחפירה סייעו ו' אסמן ו' שמידוב (מדידה ושרטוט), א' פרץ (צילום), י' רגב וא' בוארטו (מיקרו-ארכיאולוגיה ותיארוך פחמן 14), א' בוחרנו ול' ספיר-חן (ארכיאולוגיה), ע' מנדל-גברוביץ' (אפיגרפיה), מ' לאור, י' גור-אריה, נ' מזרחי ו' טמם (מנהלי עבודה), נ' נחמה (מנהלה), ע' כהן (הנדסה) ומ' קופשטיין (רשם). העפר מן החפירה סונן בסניון רטוב במתחם עמק צורים. ברצוננו להודות למנהלי מרחב ירושלים ברשות העתיקות - י' ברוך, ע' ראם ו' זלינגר, אשר נתנו לנו את ההזדמנות לקחת חלק בחפירה זו, ולכל מי שעזר בחפירות, בין בעבודת השטח ובין בשיחות והערות על משמעות הממצאים, ובמיוחד עובדי החפירה, אשר ללא עזרתם, לא היינו חושפים את הממצאים החשובים שמוצגים כאן.

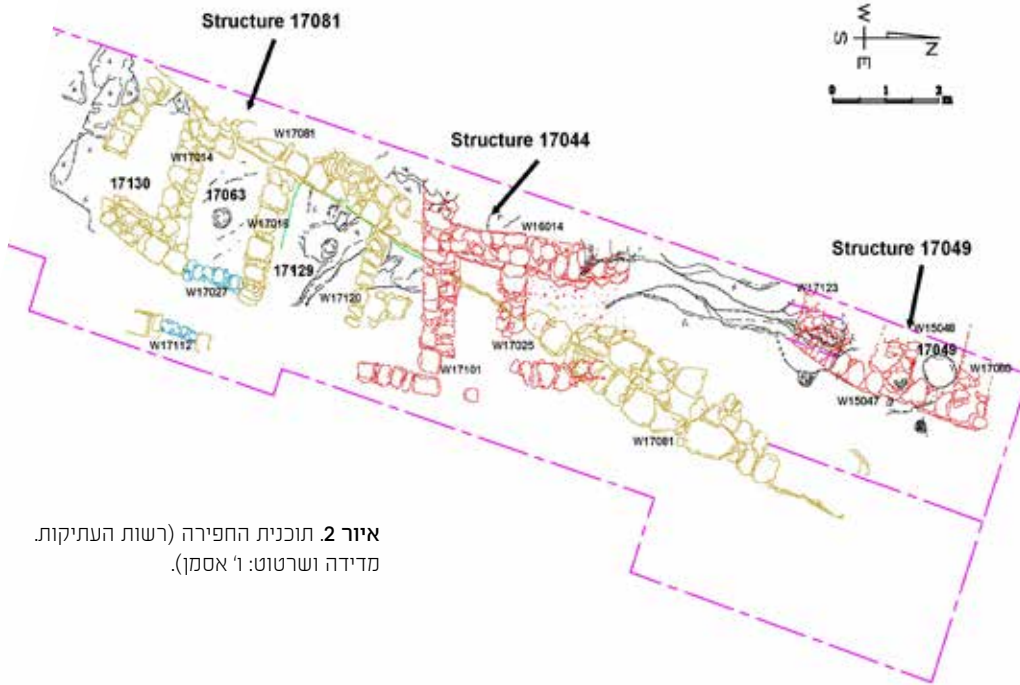

איור 1. מיקום החפירה ביחס לשרידים אשר נחשפו בסביבת מעיין הגיחון, הכוללים את חומות קניון, מערכת פיר וורן וביצורי המעיין (רשות העתיקות בעקבות גדות ועוזיאל 2017: איור 2)

בפנינו הזדמנות לבצע מחקרים רבים על ממצאי החפירה. המאמר הנוכחי יציג באופן ראשוני את ממצאי החפירה, וידון במשמעויות האפשריות אודות ההתפתחות העירונית של ירושלים בשלהי תקופת הברזל.

■ תיאור סטרטיגרפי וארכיטקטוני ראשוני

בחפירה נחשפו שתי שכבות שניתן לתארך לתקופת הברזל ב-ג, כאשר לכל אחת מהשכבות מספר שלבים. יש לציין כי בחלקו הדרומי של השטח נחשף מבנה מאוחר לתקופת הברזל, אשר תיארוכו עדיין אינו ברור, שחתך את המשך המבנים מתקופת הברזל לכיוון דרום. ייתכן כי בהמשך למבנים המתוארים להלן, היו מבנים דומים בכיוון דרום, אך לא ניתן לקבוע זאת באופן חד-משמעי.

איור 2. תוכנית החפירה (רשות העתיקות. מדידה ושרטוט: ו' אסמן).

המבנה הקדום ביותר (מבנה 17081, ראו: איור 2) נבנה ישירות על הסלע, מעל מתקנים חצובים קדומים יותר (ספלולים וכדומה, ראו: איור 3). המבנה כלל ארבעה חללים: שלושה חדרי אורך (מצפון לדרום: 17129, ו-17130, ראו: איור 4) וחדר רוחב (חדר 17043, ראו: איור 2). רוחב החללים צר למדי, ונע בין 0.70 מ' (חדר 17043) ל-1.60 מ' (חדר 17129). המבנה בנוי אבני גוויל בגודל בינוני, עם קירות בעובי של 50-70 ס"מ, שהשתמרו לגובה של יותר משני מטרים מעל פני הסלע, והוא בנוי בתווך בין שני הקירות האחוריים של התאים החצובים (ראו: איור 2). יש לציין שבחלל הצפוני, חלקם התחתון של הקירות נחצב בסלע (ראו: איור 5).

איור 3. מבט לדרום על חדר 17063, החדר האמצעי של מבנה 17081. שימו לב לספלול הקדום לחדר, אשר חתום מתחת לרצפה 17063 (רשות העתיקות צילום: א' פרץ).

איור 4. מבט כללי על מבנה 17081, מבט לצפון (ורשות העתיקות. צילום: ג' עוזיאל).

איור 5. מבט על חדר 17129, עם קירות המשלבים חלק תחתון חצוב בסלע וחלק עליון בנוי, מבט למערב (רשות העתיקות. צילום: ג' עוזיאל).

עובדה זו, לצד המיקום של המבנה, מצביעה על כך שהוא חלק אינטגרלי ממערך התאים החצובים (ראו: רייך ושוקרון 2011). על חלק מהקירות השתמר טיח עשוי אדמה שכיסה את אבני הבניה ועליו ניתן להבחין בדגם מכוון שנעשה על ידי מריחת הטיח באצבעות. בשלב הראשון של מבנה 17081 ניתן לזהות פתח בקיר המזרחי 17027W ומולו פתח נוסף בקיר 17112W - שהינו הקיר המערבי של התאים החצובים. נראה כי פתחים אלו שימשו למעבר בין מכלול החדרים החצובים לבין מבנה 17081. בשלב מאוחר יותר הפתחים נאטמו והחללים המזרחי והצפוני של מבנה 17081 מולאו בעפר והוצאו מכלל

איור 6. רצף הרצפות בחדר 17063, מבט למערב (רשות העתיקות. צילום: א' כלף).

איור 7. רצף הרצפות בחדרים 17130. שימו לב כי ידיות חתומות מסמנות את האופק הכרונולוגי של הרצף, מבט למערב (רשות העתיקות. צילום: א' כלף).

שימוש. בחדרים 17063 ו-17130 התגלה רצף של עשר רצפות אחת על גבי השנייה,² שהקדומה ביותר שייכת לשלב הראשון של המבנה ומתוארכת באופן ראשוני למאה ה-8 לפסה"נ. שלב זה מקביל לשכבה 12 של חפירות שילה (שילה 1984, דה גרוט וברניק-גריןברג 2012) ולשכבה 8 של החפירות בשטח של זנטון ועוזיאל (ראו: עוזיאל וזנטון 2015). יש לציין כי בשכבה הקדומה ביותר התגלתה באתרה שכבה של כלים מרוסקים, המעידה על אירוע טראומטי כלשהו. נראה כי לאחר אירוע זה התבצעו השינויים במבנה אשר צוינו לעיל, אך חדרים 17063 ו-17130 המשיכו לשמש עד סוף תקופת הברזל, אם כי לא זוהה חורבן אלים בחללים הללו, בשונה ממבנה 17049 (להלן). רצף המפלסים שהתגלה בחללים הללו מעיד על המשך השימוש והרמת רצפות, החל מהמאה ה-8 לפסה"נ ועד לסוף תקופת הברזל (איורים 6 ו-7). לצד הממצא הקרמי שעל כל רצפה ורצפה, נמצאו שברי צלמיות, עמוד וצלמיות זואומורפיות, האופייניות לירושלים בשלהי תקופת הברזל (ראו למשל: קלטר 1996; גילברט-פרץ 1996).

איור 8. מבט על מבנה 17044, הבנוי מעל החדרים החצובים, מבט למערב (רשות העתיקות. צילום: א' כלף).

במהלך תקופת הברזל ב-ג נבנו שני מבנים נוספים על מדרגת הסלע שמעל מכלול החדרים החצובים. מבנה 17044 ממוקם במרכז החפירה, מצפון לחדר 17063, והוא חותך את קיר 17081 - הקיר המערבי של התאים החצובים, המשמש גם כקיר המערבי של מבנה 17081. מבנה 17044 בנוי מעל המילויים שחותמים את החדרים החצובים (איור 8). על אודות סתימת התאים החצובים ראו: רייך ושוקרון

(2011). יש לציין כי חלקו הצפוני של מבנה זה נפגע מתעלות XV ו-XVII של פארקר (וינסאן 1911: מפה VI). בחפירה נחשפו באופן חלקי שלושה חדרים, הקירות בנויים שתי שורות אבני גוויל (עובי הקירות 50 - 70 ס"מ) בהשתמרות מקסימלית לגובה של 1.80 מ'. לקיר 16014 ניגשות רצפות טיח ועפר כבוש הן ממזרח והן ממערב. על הרצפות נחשפה קרמיקה אשר ניתן לתארה באופן ראשוני לתקופת הברזל ב-ג. בשלב שני, החדר הדרומי נסתם באבנים ויצא מכלל שימוש. לא ברורות הסיבות

2 זיהוי הרצפות וחפירתן התבצעו בעבודה משותפת עם 'רגב וא' בוארטו ממכון ויצמן, במטרה להבחין בשלבים השונים ולבצע מחקר מיקרו-ארכיאולוגי ותיארוך פחמן 14 מדוקדק של תקופת הברזל ב-ג. מחקר זה מתבצע כחלק מסיוע שניתן על ידי קרן מחקר של האקדמיה הלאומית למדעים לתיארוך אבסולוטי של עיר דוד (קרן מספר 1873/17). בהובלתם של א' בוארטו, י' גדות, ד' בן עמי וג' עוזיאל. תוצאות מחקר זה יתפרסמו במאמר נפרד בעתיד.

לסתימת החדר, אך שאר המבנה המשיך לתפקד עד לסוף תקופת הברזל, בדומה למבנה 17081 שהמשיך להתקיים עד סוף תקופת הברזל, וגם בו לא נראו סימני חורבן.

בחלקו הצפוני של השטח, נחפר מבנה נוסף (מבנה 17049 - ראו: איור 2), שזוהו בו שלושה חדרי אורך. שניים מן החדרים נחפרו באופן חלקי. קירותיהם בנויים אבני גוויל, ורוחבם 0.50 מ' - 1 מ'. מרחבי המבנה בנויים בכוון מזרח-מערב. הקיר המזרחי (החיצוני) של המבנה בנוי שורת אבנים אחת, וחלק מהאבנים בנדבכים התחתונים אינן אלא סלעים גדולים. הקירות שמפרידים בין החדרים השונים בנויים מאבני שדה קטנות יותר, עם פנים מסודרות היטב. השתמרות הקירות מגיעה עד לגובה של 2.5 מטר. גם מבנה זה נבנה מעל מתקנים חצובים קדומים יותר ומעל תעלה טבעית בסלע, אשר עוברת מצפון לדרום. תעלה זו נחשפה על ידי פארקר (וינסאן 1911: לוח VI), וממוקמת ממערב למכלול החדרים החצובים. קירות המבנה אינם מושתתים על הסלע

איור 9. מבט למערב על שכבת החורבן שנחשפה בחדר 17049 (רשות העתיקות, צילום: א. פרץ).

אלא על שכבת אדמה בעובי של כ-10 ס"מ, שכבה ללא ממצא אינדיקטיבי למעט בולה אחת.3 בחדר האמצעי (חדר 17049) נחשפה רצפת טיח עם תשתית עבה במיוחד (כ-30 ס"מ) ועליה שכבת חורבן שכללה מפולות אבן, אפר וכמות גדולה של פיסות עץ שרופות - שכלל הנראה היו חלק מתקרת החדר אשר נשרף וקרס על מקבץ קנקנים שעמדו על רצפת החדר (איור 9). יש לציין כי על ידי הקנקנים זוהו טביעות רוזטה, אשר אופייניות לשכבת החורבן של 586 לפנה"ס (על תיארוך ידיות טבועות ברזטה, ראו ברקאי 1985; קאהיל 1995; ליפשיץ, סרגי וקוך 2010; על מחקר פליאומגנטי של

3 בחפירה נחשפו עשרות בולות, מקונטקסטים שונים שמתוארכות לתקופת הברזל ב-ג. הבולות - שחלקן התפרסמו בעיתונות בהקשר לכנס בשנה שעברה נחקרות בימים אלו על ידי ע' מנדל-גברוביץ', ויפורסמו במאמר נפרד.

ידיות טבועות, ראו לאחרונה בן יוסף ואחרים 2017). לצד הקנקנים נמצאו שלושה מכסים עגולים, עשויים חומר. מעניין לציין כי בחדר 17072, אשר נמצא מדרום לחדר 17049, לא נמצאו שרידי חורבן, אך ייתכן כי ההעדר נובע מפגיעה שנגרמה בעת חפירת התעלה XV של פארקר. ממזרח למבנה התגלתה שכבת אבנים הניגשת אל הקירות המזרחיים של המבנה. שכבה זו בדומה לקירות המבנה, מונחת על שכבת אדמה דקה שמפרידה בינה לבין סלע האם. נראה כי מדובר בשכבה שהונחה באופן מכוון ואין מדובר במפולות. מן הממצא שנתגלה בשכבת האבנים ניתן לתארך אותה לתקופת הברזל ג, לאחר הקמת מבנה 17049.

דיון

מהחפירה הנוכחית עולים נתונים חשובים אשר ישפכו אור נוסף על היבטים שונים של ההתפתחות העירונית של ירושלים ותרבותה החומרית במהלך תקופת הברזל ב-ג. במאמר הנוכחי נתמקד בהתיישבות שממערב לקו החומה שנחשף על ידי קניון ודרומה יותר על ידי שילה. יש לציין כי שטח החפירה הנוכחי עובר בתוואי המשוער של קו חומה זה. בעבר הוצע כי יש לראות בקיר המערבי של החדרים החצובים הצפוניים יותר את המשכו של קיר 1 של קניון - כלומר חומת העיר בתקופת הברזל ב-ג (רייך ושוקרון 2011: 92, זנטון 2013: 5). רוחבו של ראש הקיר, אשר נחשף בחפירה הנוכחית, אינו עולה על מטר אחד בלבד, ובנקודות מסוימות הוא בנוי משורה אחת של אבנים בלבד! לפיכך אין אפשרות לראות בקיר זה את המשכה של חומת העיר. בהתחשב בכך שחומת העיר לא נחשפה בשטח הנוכחי, ייתכן כי יש לפרש קירות אלו כקירות תמך לצורך בניה במדרון, ולא כחומות לצורך הגנה על העיר (וראו: אוסישקין 2016: 8; 2017). במסגרת זו, יש לציין את דעתו של דה גרוט (2012) כי אין ספק כי ביצורים שימשו גם לצורכי תמך בבניית מבנים מצידם הפנימי. אך ניתן לקבוע כי מדובר בחומה הגנתית כאשר יש קו רציף שניתן לעקוב אחריו לאורך שטח משמעותי. במקרה הנוכחי, נראה כי בעקבות החפירה הנוכחית, לא ניתן לשחזר קו רציף של חומה בין שטח E של שילה לבין חפירותיה של קניון. יחד עם זאת, ניתן להציע כי חומת "קניון-שילה" עוקבת אחרי הטופוגרפיה הטבעית של הגבעה. בנקודה של החפירה הנוכחית, ניתן לזהות עוקף קטן בטופוגרפיה ונסיגה של מדרגת הסלע שעליה בנוי קיר 1. לפיכך נראה כי יש לחפש את חומת העיר ממערב לשטח החפירה הנוכחי. אם זה אכן כך, אז המבנים שתוארו לעיל הם חלק מרובע שהתפשט אל מחוץ לחומת העיר בתקופת הברזל ב-ג. יש לציין כי גם מחפירות רייך ושוקרון, ניתן ללמוד כי אזור זה היה מיושב בשלהי תקופת הברזל. כפי שצוין לעיל, מערכת החדרים החצובים אשר נחפרה על ידי פארקר (וינסאן 1911) ורייך ושוקרון (2011), היתה בשימוש בתקופת הברזל ב. החדרים הללו נחסמו, ככל הנראה בכוונה, עוד במהלך תקופת הברזל (זנטון 2013). לא ניתן לשלול את האפשרות כי חסימה זו התרחשה במאה ה-7 לפסה"נ וייתכן כי נטישת החדרים החצובים התרחשה הרבה אחרי הרחבת העיר לגבעה המערבית. בנוסף, מזרחה יותר, רייך ושוקרון חשפו מבנה שנבנה בתוך מתקן חצוב בסלע (המכונה על ידם הבריכה החצובה - רייך, שוקרון ולרנאו 2007). נראה כי המבנה הוקם מתישהו בסוף המאה ה-9 לפסה"נ או

בתחילת המאה ה-8 לפסה"נ, על פי הממצא העשיר שהתגלה במילויים שמתחת למבנה (דה גרוט ופדידה 2011), אך המשיך להתקיים, עם שינויים, ככל הנראה עד לסוף תקופת הברזל. לבניה הזו יש להוסיף לאחרונה את הרצף הסטרטיגרפי אשר נחפר על ידי זנטון ועוזיאל מצפון למעבר המבוצר, שכלל שכבות מן המאה ה-9 לפסה"נ ועד לחורבן הבבלי ב-586 לפסה"נ (עוזיאל וזנטון 2015).

חשיפת מספר שלבי בנייה בחפירתנו, שניתן לתארך לפרק זמן קצר, מהמאה ה-8 לפסה"נ ועד לחורבן הבבלי ב-586 לפסה"נ, עולה בקנה אחד עם הפריחה האורבנית של ירושלים, שהחלה לכל המאוחר במאה ה-9 לפסה"נ (עוזיאל וזנטון 2015; דה גרוט 2012; 2018), והמשיכה עם התרחבות היישוב כלפי מערב אל הגבעה המערבית (אביגד 1974; וראו: גבע 2014 על ההתיישבות הדלילה בגבעה המערבית). נראה כי לפני התרחבות זו, ירושלים כבר הייתה שרויה בעיצומו של תהליך גידול טבעי, והאזור המבוצר המקורי - שכלל הנראה היה מבוסס על קווי הביצור מן הברונזה התיכונה (למשל: מזר 2006) - נהיה צפוף מדי. צפיפות זו הובילה לבנייה של חומה נוספת, במורד המדרון, שנחשפה בחפירות של רייך ושוקרון בשטח J (רייך ושוקרון 2008). בין שתי חומות אלו הוקם במאה ה-8 לפסה"נ רובע מגורים שהתקיים פרק זמן קצר מאד, ונטש כבר בשכבה 11 של שילה, יחד עם התרחבות העיר מערבה והטיית מי המעיין אל בריכת השילוח (דה גרוט 2012; 161; רייך 2011: 313). תופעה דומה ניתן לראות בחפירות השונות ממזרח לקו החומה בסביבת המעיין. המבנים שהתגלו שם החלו להיבנות כבר במאה ה-9 לפסה"נ (עוזיאל וזנטון 2015), אך בשונה מאזורים אחרים - דוגמת שטחי E ו-D, אזור המעיין המשיך להיות מיושב ואפילו להתפתח במקביל ליישוב בגבעה המערבית. זאת ועוד - לא רק מבנים קיימים המשיכו לשמש, אלא הוקמו מבנים חדשים, כפי שעולה ממבנה 17049, אשר נבנה בשלביה האחרונים של התקופה, וחרב ב-586 לפסה"נ.

לא ניתן לקבוע בצורה חד משמעית את הסיבות לשוני בין אזור זה לבין שאר המדרון המזרחי. ניתן להציע כי השוני נבע מהמיקום המיוחד של המבנים הללו בסמוך למעיין הגיחון. אך על פי רוב הדעות, בשלב זה של העיר, כאשר היישוב כבר התרחב לגבעה המערבית, גם המים זרמו דרך נקבת השילוח אל בריכה בקצה הדרומי של הגבעה (ראו לאחרונה: פינקלשטיין 2013).⁴ כפי שהוצע בעבר, יתכן שעדיין היתה גישה אל המעיין מתוך המגדל דרך המעבר המבוצר (עוזיאל וזנטון 2015), אך נראה כי גישה זו התאפשרה מבין החומות, ולכן עדיין לא נראה סביר כי ההתיישבות באזור זה הסתמכה על קרבת המעיין. יחד עם זאת, יתכן שלמרות הטיית המים לבריכת השילוח, אזור זה נתפס כבעל חשיבות רבה בנוף העירוני ולכן הוא המשיך להיות מיושב, ואפילו הכיל בתוכו מבנים בעלי אופי מיוחד - דוגמת החדרים החצובים.

4 ישנן דעות שונות אודות תאריך חציבת נקבת השילוח. מספר חוקרים הציעו לשנות את תאריך חציבתה, מסוף המאה ה-8 לפסה"נ, תאריך שהוצע בעבר ונתמך בתיארוך מוחלט של הטיח של קירות הנקבה (פרומקין, שמרון ורוזנבאום 2003). רייך ושוקרון (2011) הציעו להקדים את החציבה אל תוך המאה ה-9 לפסה"נ, ובמקביל עלו מספר הצעות לאחר את החציבה אל תוך המאה ה-7 לפסה"נ (סנה, וינברגר ושלז 2010; גרוסברג 2014), אך לדעתנו התאריך הסביר ביותר לחציבת הנקבה הינו סוף המאה ה-8 לפסה"נ-תחילת המאה ה-7 לפסה"נ, כפי שהראה פינקלשטיין (2013).

■ סיכום

בחפירות הנוכחיות בשטח, אשר ממוקם במדרגת הסלע שממערב לשטח C ולחדרים החצובים שנחפרו על ידי רייך ושוקרון (2011), נחשפו שלושה מבנים השייכים לתקופת הברזל ב-ג. מבנים אלו, שנמצאים מחוץ לקו חומת קניון שילה, מעידים שבאזור זה במדרון המזרחי של גבעת עיר דוד, ההתיישבות אשר התפשטה מזרחה לקו החומה המשיכה להתקיים, ואף התפתחה, גם לאחד ההתרחבות של העיר לגבעה המערבית, וזאת בניגוד לתמונת המצב המתקבלת בחלקים אחרים של המדרון המזרחי של גבעת עיר דוד, לדוגמא שטחים D ו-E, שננטשו לאחר ההתרחבות מערבה, והבניה שבין החומות שהופסקה (דה גרוט 2012). אנו מקווים שעם המשך המחקר אודות ממצאי החפירה, נוכל לקבל תשובות לשאלה - למה בתקופת הברזל ב-ג המשיכו ליישב אזור זה, מחוץ לחומות העיר, למרות ההתרחבות מערבה.

גדות ועוזיאל 2017

Y. Gadot and J. Uziel, The Monumentality of Iron Age Jerusalem Prior to the 8th Century BCE, *Tel Aviv* 44/2: 123-140.

גילברט-פרץ 1996

D. Gilbert-Peretz, Ceramic Figurines, in: D.T. Ariel, A. de Groot (eds.), *City of David Excavations, Final Report IV* (Qedem 35), Jerusalem: 29-86.

גרוסברג 2014

A. Grossberg, New Observations on the Siloam Water System: Tunnels VI and VIII, *Tel Aviv* 41: 205-221.

דה גרוט 2012

A. de Groot, Discussion and Conclusions, in: A. de Groot and H. Bernick-Greenberg (eds.), *Excavations at the City of David 1978-1985 Directed by Yigal Shiloh VII* (Qedem 53), Jerusalem: 141-184.

דה גרוט 2018

A. de Groot, The Pottery from Strata VIII, IX and X, in: A. Re'em (ed.), *The Qishle Excavations in the Old City of Jerusalem*, Jerusalem: 160-187.

דה גרוט וגרניק-גרניברג 2012

A. de Groot and H. Bernick-Greenberg, *Excavations at the City of David 1978-1985 directed by Yigal Shiloh VII* (Qedem 53), Jerusalem.

ביבליוגרפיה**אביגד 1983**

N. Avigad, *Discovering Jerusalem*, Nashville.

אוישישקין 2016

Levant 48: 135-151.

אוישישקין 2017

ד' אוישישקין, 'האם הייתה ירושלים יישוב מבוצר בתקופת הברונזה התיכונה?: הצעה חלופית', א' ברוך וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים 22: 7 - 39.

בן יוסף ואחרים 2017

E. Ben-Yosef, M. Millmana, R. Shaar, L. Tauxe and O. Lipschits, Six Centuries of Geomagnetic Intensity Variations Recorded by Royal Judean Stamped Jar Handles, *PNAS* 114 (9): 2160-2165.

ברקאי 1985

G. Barkay, Northern and Western Jerusalem at the End of the Iron Age, Ph.D. dissertation, Tel Aviv University, Tel Aviv.

גבע 2014

H. Geva, Jerusalem's Population in Antiquity: A Minimalist View, *Tel Aviv* 41: 131-160.

דה גרוט ופדידה 2011

De Groot and A. Fadida, The Pottery Assemblage from the Rock-Cut Pool near the Gihon Spring, *Tel Aviv* 38: 158–166.

דן-גור 2017

ש דן-גור, 'ירושלים, ירושלים, עיר דוד',
חדשות ארכיאולוגיות 129, http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=25162&mag_id=125

וינסאן 1911

L. Vincent, *Underground Jerusalem: Discoveries on the Hill of Ophel (1909–11)*, London.

זנטון 2013

נ' זנטון, 'התאים החצובים ומערה אחת: עדויות לפולחן מתקופת הברזל ב' במדרון המזרחי של עיר דוד', א' ברוך וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים 19: 67 - 93.

זנטון ועוזיאל 2015

נ' זנטון וג' עוזיאל, 'ירושלים, עיר דוד',
חדשות ארכיאולוגיות 127, http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=22795&mag_id=122

חג'בי ועוזיאל 2017

מ' חג'בי וג' עוזיאל, 'ירושלים, עיר דוד, מורדות שלם', חדשות ארכאולוגיות 129, http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=25184&mag_id=125

ליפשיץ, סרגי וקוך 2010

O. Lipschits, O. Sergi and I. Koch, Royal Judahite Jar Handles: Reconsidering the Chronology of the lmlk Stamp Impressions, *Tel Aviv* 37: 3–32.

מזר 2006

A. Mazar, Jerusalem in the 10th Century B.C.E.: The Glass Half Full, in: Y. Amit, E. Ben-Zvi, I. Finkelstein and O. Lipschits (eds.), *Essays on Ancient Israel in Its Near Eastern Context: A Tribute to Nadav Naḥaman*, Winona Lake: 255–272.

סטיינר 2001

M. Steiner, *Excavations by Kathleen M. Kenyon in Jerusalem 1961–1967, Volume III: The settlement in the Bronze and Iron Ages* (Copenhagen International Series 9). Sheffield.

סנה, וינברגר ושליו 2010

A. Sneh, R. Weinberger and E. Shalev, The Why How and When of the Siloam Tunnel Reevaluated, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 359: 57–65.

עוזיאל וזנטון 2015

J. Uziel and N. Szanton, Recent Excavations Near the Gihon Spring and Their Reflection on the Character of Iron II Jerusalem, *Tel Aviv* 42: 233–250.

רייך ושוקרון 2008

R. Reich and E. Shukron, The Date of City Wall 501 in Jerusalem, *Tel Aviv* 35: 114–121.

רייך ושוקרון 2011א'

ה. רייך וא. שוקרון, "מכלול של חדרים ומתקנים חצובים בסלע מתקופת הברזל ב' בעיר דוד", ד' עמית, ג' שטיבל וא' פלג-ברקת (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה ה: 78 - 95.

רייך ושוקרון 2011ב'

R. Reich and E. Shukron, The Date of the Siloam Tunnel Reconsidered, *Tel Aviv* 38/2: 147-157.

רייך, שוקרון ולרנאו 2007

R. Reich, E. Shukron and O. Lerna, Recent Discoveries in the City of David, Jerusalem, *IEJ* 57: 153–169.

שילה 1984

Y. Shiloh, *Excavations at the City of David 1978–1982 Vol. I: Interim Report of the First Five Seasons* (Qedem 19), Jerusalem.

פינקלשטיין 2013

I. Finkelstein, The Finds from the 'Rock-Cut Pool' in Jerusalem and the Date of the Siloam Tunnel: An Alternative Interpretation, *Semitica et Classica* 6: 279–84.

פרומקין, שמרון ורוזנבאום 2003

A. Frumkin, A. Shimron and J. Rosenbaum, Radiometric dating of the Siloam Tunnel, Jerusalem, *Nature* 425: 169–171.

קאהיל 1995

J. Cahill, Rosette Stamp-Seal Impressions from Ancient Judah, *Israel Exploration Journal* 45: 230–253.

קלטר 1996

R. Kletter, The Judean Pillar-Figurines and the Archaeology of Asherah, *BAR International Series* 636, Oxford.

קניון 1974

K. Kenyon, *Digging up Jerusalem*, London.

רייך 2011

R. Reich, *Excavating the City of David: Where Jerusalem's History Began*, Jerusalem.

רייך ושוקרון 2004

R. Reich and E. Shukron, The History of the Gihon Spring in Jerusalem, *Levant* 36: 211–233.